

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 1, Number 4, Winter 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jhf.urmia.ac.ir/>

The evolution and development of the institution of vizierate during the Ayyubid era

Ghasim Yasin¹

1- Ph.D. in Islamic History and University lecturer, Department of History, Faculty of Literature, Urmia University, Urmia, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/02/18 Accepted: 2025/04/27 pp: 62- 75 Keywords: Ayyubids, Ṣalāḥ al-Dīn, Qāḍī al-Fāḍil al-Baysānī, Vizierate Institution.	Throughout history, the institution of the vizierate has always been a crucial position in advancing governmental objectives. Many renowned sultans and rulers have attributed a significant portion of their achievements, victories, and even the survival of their reigns to their capable and astute viziers. The Ayyubid state emerged in 567 AH (1171 CE) amidst the events in Egypt and the Levant, establishing its administrative and bureaucratic system based on the legacy of the Fatimid Caliphate, the administrative structure of Egypt, and the bureaucratic traditions of the Seljuks and the Zengid Atabegs. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, as the founder of the Ayyubid state and the former vizier of the Fatimid government, alongside Qāḍī al-Fāḍil al-Baysānī, the head of the Fatimid chancery, played a crucial role in consolidating the foundations of the Ayyubid rule, serving as key links between the previous system and the newly established government. The Ayyubid sultans paid special attention to this pivotal position and exercised considerable control over it. However, the office of the vizierate underwent numerous fluctuations during this period, significantly impacting the evolution of the Ayyubid administrative system. This study, employing a descriptive-analytical approach, aims to explore the transformation and development of the vizierate institution during the Ayyubid era. The central hypothesis posits that the Ayyubids were fully aware of the importance and sensitivity of the vizierate and sought to maintain it as a functionary of the state while preventing excessive dominance of the vizier over the government and bureaucracy. Consequently, unlike the Fatimid Caliphate, the office of vizierate under the Ayyubids never exceeded the level of an executive vizierate (wizārat al-tanfīdh), and in certain periods, it was even entirely abolished.
	Citation: Yasin, Gh. (2025). The evolution and development of the institution of vizierate during the Ayyubid era. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(4), 62-75. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55991.1023 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.3.0

¹ **Corresponding author:** Ghasim Yasin, **Email:** ghasimyasini@gmail.com, **Tell:** +989144885035

Extended Abstract

Introduction

The institution of vizierate, as one of the longstanding foundations of bureaucratic governance in Islamic civilization, has always played a central role in regulating power relations, organizing state administration, and ensuring the continuity of political authority. In the Ayyubid state—established in the late 6th century AH following the collapse of the Fatimid Caliphate in Egypt—the vizierate continued with a renewed character, yet was still deeply influenced by earlier bureaucratic traditions of the Abbasid, Fatimid, Seljuk, and Zengid dynasties. Salah al-Din Ayyubi, the founder of the Ayyubid state and a former Fatimid bureaucrat, drew upon past experiences to rebuild a new administrative structure. However, to prevent the overconcentration of power in the hands of viziers, he carefully designed mechanisms to ensure that the vizierate remained subordinate to royal authority.

This study, through a descriptive-analytical approach, aims to examine the origins, functions, and transformations of the vizierate under the Ayyubids and to analyze its relationship with the vizierial systems of earlier caliphates, particularly the Abbasid and Fatimid models. The central hypothesis of the research posits that, unlike the Fatimids—where viziers sometimes wielded authority surpassing that of the caliph—the Ayyubids deliberately sought to limit the vizier's role to the execution of royal orders, establishing supervisory bodies such as the viceroy (nā'ib al-salṭana) to prevent bureaucratic dominance.

The evolution of the vizierate under the Ayyubids can be divided into two distinct phases. The first phase was marked by consolidation and the flourishing of the vizierate under capable statesmen like Qadi al-Fadil al-Baysani and 'Abd Allah ibn Shukr, who, drawing on Fatimid and Zengid experiences, played a key role in strengthening the foundations of Ayyubid rule. The second phase, after Salah al-Din's

death, witnessed the gradual decline of the vizierate. In the face of internal rivalries and the weakening of viziers, Ayyubid rulers often assumed direct control over administrative affairs, leading to the diminishing influence of the vizierate and, at times, its complete dissolution.

A defining feature of Ayyubid political structure was the precedence of the military elite (ahl al-sayf) over the bureaucratic class (ahl al-qalam). This trend toward the militarization of state structures progressively marginalized the role of the vizierate. Thus, the vizierate under the Ayyubids never evolved into a powerful or autonomous institution; it remained under the shadow of military oversight and royal authority. This distinguishes it fundamentally from its counterparts in earlier caliphates.

By analyzing power structures, historical contexts, and relevant political factors, this research seeks to provide a clear and scholarly account of the transformations of the vizierate under the Ayyubid dynasty, while reassessing its position within the broader framework of Islamic civilization—particularly in comparison with Abbasid and Fatimid experiences.

Methodology

The methodology of this study is based on a descriptive-analytical approach. This means that the researcher first gathers historical data from authentic sources to provide an accurate description of the subject in question—the institution of the vizierate in the Ayyubid state. Following this, by employing methods of historical and comparative analysis, the study examines the evolution and functions of this institution in relation to other Islamic governments.

The primary sources for this research consist of medieval Islamic historical texts, including works by prominent Muslim historians such as Ibn al-Athir in *al-Kāmil fī al-Tārīkh*, Ibn Wāṣil in *Mufarrij al-Kurūb*, al-Qalqashandi in *Ṣubḥ al-A'shā*,

and Shihāb al-Dīn al-Najīb al-Hamadhānī in al-Rawḍatayn. Additionally, classical political-legal texts and adab al-mulūk literature, such as al-Māwardī's al-Aḥkām al-Sulṭāniyya, Ibn Ṭiqṭaqā's al-Fakhrī, and Niẓām al-Mulk's Siyāsatnāmeḥ, have been consulted to elucidate the theoretical foundations of the vizierate in Islamic political thought.

Alongside these classical sources, modern research has also been incorporated, including academic articles and analytical works—such as Continuity and Change in Medieval Persia by Ann Lambton—as well as contemporary Arabic and Western studies on Ayyubid bureaucracy.

In the analytical phase, particular emphasis has been placed on the historical context and power structures of the Ayyubid period. Through a comparative method, the study seeks to clarify the similarities and differences between the vizierate under the Ayyubids and that of the Abbasid and Fatimid caliphates. In doing so, this research goes beyond mere description, offering a comprehensive and multilayered depiction of this political institution by integrating historical data with theoretical frameworks.

Results and discussion

This study demonstrates that the vizierate in the Ayyubid state was not merely an administrative position but rather a key element in organizing the apparatus of governance and balancing central authority with local elites. Drawing on the experiences of the Abbasids and Fatimids, the Ayyubids developed a vizierate that combined bureaucratic, military, and religious functions. The findings indicate that the structure of the vizierate during this period represented a synthesis of Abbasid caliphal heritage and the practical demands of post-Seljuk military states. In this sense, the vizier acted not only as a traditional administrator but also as a coordinator among emirs, the chief qādī (qāḍī al-quḍāt), and military commanders.

Another key finding is the role of the vizierate in preserving the religious legitimacy of the Ayyubid state—particularly through its close association with the judiciary and the state's Sunni-Shāfi'ī religious policy. Ultimately, the study reveals that although the structure and duties of the vizierate under the Ayyubids experienced fluctuations and occasional weakening, it nevertheless remained a fundamental pillar of governance in the Islamic world of the medieval period.

Conclusion

The office of the vizier has always been a fundamental pillar of governance throughout history, playing a decisive role in the consolidation, continuity, or decline of states. The administration of government affairs largely depended on the efficiency or inefficiency of viziers, and many sultans and caliphs attributed the endurance or downfall of their rule to the wisdom or weakness of these key figures. In the western Islamic world—particularly in Egypt and Syria, which were among the major centers of Islamic civilization—the vizierate played a significant role in the formation and stabilization of state structures. For instance, Ṣalāḥ al-Dīn al-Ayyūbī, who previously served as the vizier of the Fāṭimid caliph al-ʿĀḍid, abolished the Fāṭimid caliphate upon the latter's death and established the Ayyubid sultanate under the nominal authority of the ʿAbbāsīd caliphate. Likewise, Qāḍī al-Fāḍil al-Baysānī, who acted as a bridge between the old regime and the new Ayyubid monarchy during its early years, played a crucial role in organizing and strengthening its administrative structure by drawing on his experience in the Fāṭimid bureaucracy.

The evolution of the Ayyubid bureaucratic system can be divided into two phases. The first phase was marked by powerful viziers such as Qāḍī al-Fāḍil, ʿAbd Allāh ibn Shukr, and Ibn al-Nakhkhāl, who exercised full control over state administration and, through their competence and prudence, helped stabilize the Ayyubid regime. The

second phase occurred under the successors of Ṣalāḥ al-Dīn, during which the role of the viziers gradually weakened. Observing the weaknesses, abuses, or incompetence of certain viziers, the Ayyubid sultans chose to bring bureaucratic affairs directly under their control. This shift in approach transformed the vizierate from a position of authority to one subject to direct supervision by the sultan.

Despite its significance, the vizierate under the Ayyubids never achieved full independence and remained essentially an executive body. Unlike the Fāṭimid caliphate—where some viziers wielded power equal to or even exceeding that of the caliph—the Ayyubid vizierate operated strictly within defined boundaries and never evolved into a fully delegated institution with extensive powers. To curb the influence of the viziers, the office of *nā'ib al-salṭana* (viceroy) was also established. For example, toward the end of the reign of al-Malik al-ʿĀdil, faced with the subversive actions of his vizier Ibn Shukr, the sultan dismissed him and refrained from appointing a replacement; the vizierate was even abolished entirely for a time.

In sum, one of the key factors behind the gradual decline of the vizierate during the Ayyubid era was the increasing dominance of the military elite (*ahl al-sayf*) over the bureaucratic class (*ahl al-qalam*), leading to the militarization of the state apparatus. This shift not only transformed the identity of the vizierate but also steered the Ayyubid political system toward greater military centralization. These developments show that the Ayyubids, in their pursuit of absolute control, actively prevented the concentration of excessive power in the hands of viziers and maintained constant oversight over this institution.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان

قسیم یاسین^۱

۱- دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام و مدرس دانشگاه، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
نهاد وزارت در طول تاریخ همواره به‌عنوان جایگاهی خطیر و تأثیرگذار در پیشبرد اهداف حکومتی مطرح بوده است، چنان‌که بسیاری از سلاطین و حکام مشهور، بخش عظیمی از دستاوردها، پیروزی‌ها و حتی بقای حکومت خود را مرهون وزرای مدبر و کاردان دانسته‌اند. دولت ایوبیان در سال ۵۶۷ هـ.ق در بستر حوادث مصر و شام پدیدار شد و اساس نظام دیوانی و اداری خود را بر میراث دستگاه خلافت فاطمی، ساختار اداری سرزمین مصر و سنت‌های دیوان‌سالاری سلجوقیان و اتابکان زنگی بنا نهاد. صلاح‌الدین ایوبی، به‌عنوان بنیان‌گذار دولت ایوبی و وزیر پیشین دولت فاطمیان، در کنار قاضی فاضل بیسانی، رئیس دیوان انشای فاطمیان، هر دو به‌عنوان حلقه‌های ارتباطی میان نظام پیشین و دولت نوظهور، در تحکیم بنیان‌های حکومت ایوبیان نقش بسزایی داشتند. سلاطین ایوبی به این منصب خطیر توجه ویژه‌ای داشتند و بر آن تسلطی وافر اعمال می‌کردند. با این حال، مقام وزارت در این عصر دستخوش فراز و نشیب‌های بسیاری شد و تأثیری چشمگیر بر تحولات نظام ایوبی برجای گذاشت. پژوهش حاضر، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، در پی تبیین و بررسی سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان است. فرضیه موردبررسی بر این نکته تأکید دارد که ایوبیان به اهمیت و حساسیت نهاد وزارت کاملاً واقف بودند و تلاش می‌کردند این منصب را در خدمت حکومت حفظ کرده و درعین حال از سلطه بی‌رویه‌ی وزیر بر ساختار حکومتی و دیوان‌سالاری جلوگیری نمایند. از این رو، برخلاف نظام خلافت فاطمی، مقام وزارت در سراسر دوران ایوبی هرگز از حد وزارت تنفیذ فراتر نرفت و حتی در برخی مقاطع، این منصب به‌طور کامل منحل می‌گشت.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷ صص: ۶۲-۷۵ واژگان کلیدی: ایوبیان، صلاح‌الدین، قاضی فاضل بیسانی، نهاد وزارت.
استناد: قسیم، یاسین، (۱۴۰۳). سیر تحول و تطور نهاد وزارت در عصر ایوبیان. نشریه یافته‌های تاریخی، ۱(۴)، ۶۲-۷۵.	
ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55991.1023 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.4.3.0	©نویسندگان

مقدمه

نهاد وزارت به مثابه یکی از ارکان بنیادین نظام دیوانی در تمدن اسلامی، همواره نقشی حیاتی در سازمان‌دهی امور حکومتی، تنظیم مناسبات قدرت و تثبیت ساختارهای سیاسی ایفا نموده است. این منصب که از آغاز خلافت عباسی با الهام از سنت‌های اداری ایران زمین تکوین یافت، در سیر تطور خود با تحولات ساختاری و کارکردی متعددی مواجه گردید و در هر دوره، متناسب با اقتضائات سیاسی، فکری و فرهنگی زمانه، بازتعریف شد. از جمله ادواری که در آن نهاد وزارت جایگاهی متمایز و در عین حال پیچیده یافت، عصر ایوبیان در قرن ششم هجری است؛ دولتی که پس از زوال خلافت فاطمی و با تکیه بر سنت‌های دیوانی عباسی، سلجوقی و اتابکان زنگی، ساختار اداری خود را سامان بخشید.

صلاح‌الدین ایوبی، بنیان‌گذار این دولت، که پیش از تأسیس حکومت ایوبی، منصب وزارت را در دربار فاطمی تجربه کرده بود، در پی‌ریزی دولت جدید، نه تنها از ظرفیت‌های نهاد وزارت بهره گرفت، بلکه به سبب تجربه تمرکز قدرت در دستگاه فاطمیان، کوشید تا از غلبه و استیلای بی‌رویه این نهاد بر سایر ارکان حکومت جلوگیری نماید. از این‌رو، وزارت در دولت ایوبی، واجد سیمایی چندلایه و متفاوت با نمونه‌های پیشین بود که نیازمند مطالعه‌ای مستقل، تطبیقی و تحلیلی است.

با وجود آنکه منابع تاریخی کلاسیکی چون الروضتین اثر ابوشامه، الکامل فی التاریخ ابن اثیر و السلوک مقریزی، اطلاعاتی گران‌بها درباره ساختار دیوانی ایوبیان در اختیار می‌گذارند، در پژوهش‌های معاصر کمتر اثری می‌توان یافت که به صورت اختصاصی، به تحلیل جامع نهاد وزارت در این دوره پرداخته باشد. آثاری نظیر نظم الحکم و الاداره فی عصر الایوبیین از سعید عاشور و کتاب القاضی الفاضل نوشته‌ی هادیه دجانی، با تمرکز بر شخصیت‌های کلیدی، اطلاعات پراکنده‌ای از نهاد وزارت ارائه می‌دهند. همچنین، مقاله‌ی ظریفیان و یاسین با عنوان نظام حکومتی و دیوان‌سالاری دولت ایوبیان، هرچند ساختار کلی دستگاه اداری این دولت را بررسی می‌کند، اما به دلیل رویکرد کلی، مجال پرداخت عمیق به نقش و جایگاه وزارت نمی‌یابد.

بدین‌سان، خلأ پژوهشی در زمینه تحلیل تطور نهاد وزارت در دولت ایوبی، به‌ویژه از منظر تطبیقی با ساختارهای وزارتی خلافت‌های عباسی و فاطمی، همچنان باقی است. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ علمی، در پی آن است که با استناد به منابع معتبر تاریخی و تحلیل ساختار قدرت، جایگاه، وظائف، چالش‌ها و کارکردهای نهاد وزارت در دولت ایوبیان را واکاوی کرده و نسبت آن را با ساختارهای پیشین تبیین نماید. پرسش اصلی این پژوهش آن است که؛ «نهاد وزارت در دولت ایوبی چه تحولاتی را پشت‌سر گذاشته و چه نسبتی با ساخت قدرت و تجربه‌های دیوانی پیشین، به‌ویژه در خلافت‌های عباسی و فاطمی، برقرار کرده است؟».

نهاد وزارت و اهمیت آن در قرون میانه اسلامی

در قرون میانه اسلامی، نهاد وزارت از ارکان اصلی حکومت‌داری به‌شمار می‌آمد و در دولت ایوبیان که در سال ۵۶۷ ه. ق به رهبری صلاح‌الدین ایوبی، وزیر کردتبار خلافت فاطمی، پس از انقراض آن خلافت در مصر تأسیس شد، جایگاهی محوری در ساختار اداری یافت. حکومت ایوبی مبتنی بر الگویی خانوادگی بود که قدرت میان اعضای خاندان ایوبی تقسیم می‌شد، اما اقتدار نهایی در دستان سلطان مرکزی باقی می‌ماند. ساختار دیوانسالاری ایوبیان متأثر از سنت‌های فاطمی، عباسی، سلجوقی و اتابکان زنگی بود و شامل دیوان‌هایی چون انشاء، جهاد، مالیه و قضا می‌شد.

ابن طقطقی در تاریخ فخری اشاره می‌کند که منصب وزارت نخستین بار در خلافت عباسی بنیان نهاده شد (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۲۰۶). این منصب، که ریشه در سنت‌های ایرانی داشت، در خلافت عباسی شکل نهادهی یافت و وزیر، به‌مثابه هماهنگ‌کننده‌ی دیوان‌ها، نقشی اساسی در اداره‌ی امور حکومت بر عهده داشت. ماوردی در الأحکام السلطانیه، دو نوع وزارت را برمی‌شمارد: وزارت تنفیذ که وزیر صرفاً مجری فرامین خلیفه بود، و وزارت تفویض که وزیر در آن اختیار کامل در حوزه‌های مختلف حکومتی داشت، به‌جز سه مورد: تعیین ولیعهد، استعفا با رضایت مردم و عزل مقاماتی که مستقیماً از سوی خلیفه منصوب شده بودند (ماوردی، ۱۹۶۶: ۲۵-۲۰). زیدان نیز بر این تمایز تأکید می‌کند و می‌نویسد وزیر تفویض همواره منحصر به یک نفر بود، درحالی‌که وزرای تنفیذ می‌توانستند متعدد باشند (زیدان، ۱۳۷۲: ۱۱۹/۲).

آن‌لختون در کتاب تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، با نگاهی ژرف‌نگر به نقش وزارت در ساختارهای اسلامی، تأکید می‌کند که منصب وزارت در طول قرون میانه، نه تنها جایگاهی کلیدی در دیوان‌سالاری اسلامی داشت، بلکه محل تلاقی دو قدرت بزرگ

بود: قدرت اجرایی سلطنت و قدرت مشورتی عقلانی و فقهی (لمبتون، ۱۳۹۱: ۲۱۱). وی می‌نویسد که در ساختارهای متأثر از خلافت، مانند عباسیان، وزارت به تدریج به نهادی مستقل بدل شد، حال آنکه در دولت‌هایی چون ایوبیان که بنیان آن‌ها بر پایه اقتدار نظامی و تمرکز سلطنتی قرار داشت، وزیر به عاملی اجرایی در خدمت سلطان تقلیل یافت و در واقع، دیگر قدرتی مستقل نداشت، بلکه نماینده‌ی اقتدار سلطان در دیوان‌ها بود (لمبتون، ۱۳۹۱: ۲۱۲).

راقم سطور در تحلیل خویش با لمبتون هم نظر است به گونه‌ای که سلاطین ایوبی، به‌ویژه صلاح‌الدین، با آگاهی از تجربه تمرکز خطرناک قدرت در وزارت فاطمی، به‌عمد از اعطای اختیارات گسترده به وزرا پرهیز کردند. به‌زعم وی، «تحلیل ساختار حکومت ایوبیان نشان می‌دهد که نظام دیوانی آن‌ها باوجود انسجام، به گونه‌ای طراحی شده بود که وزیر نتواند به‌طور مستقل به پایگاهی برای قدرت تبدیل شود» (لمبتون، ۱۳۹۱: ۲۱۴). در نتیجه، وزارت در دوره ایوبیان، علی‌رغم جایگاه بلند اداری، بیشتر کارکرد هماهنگی و نظارتی داشت و در سلسله‌مراتب قدرت، جایگاهی میانی میان سلطان و دیوان‌ها به خود گرفت. منصب وزارت، که در آغاز نقشی فعال و مؤثر داشت، با گذشت زمان و در راستای تمرکز قدرت سلطنتی، به تدریج دچار تغییر و تحولاتی اساسی گشت.

شیوه انتخاب وزیر و حوزه وظایف او در حکومت ایوبیان

در عصر ایوبی، منصب وزارت و سایر مشاغل دولتی مختص به طبقه‌ای خاص نبود، بلکه هر فردی که شایستگی و توانایی لازم را داشت، می‌توانست به خدمت در دیوان‌های حکومتی مشغول شده و در صورت اثبات لیاقت، حتی می‌توانست به مقام وزارت هم برسد، دست یابد. وزرای ایوبی غالباً مسیر ترقی خود را از رده‌های پایین‌تر دیوانی آغاز می‌کردند. نمونه‌ای از این روند، قاضی فاضل بود که ابتدا در دیوان انشای فاطمیان و در خدمت ابن خلال فعالیت داشت و پس از روی کار آمدن صلاح‌الدین ایوبی، علاوه بر ریاست دیوان انشاء، به منصب وزارت نیز منصوب گشت (سیوطی، ۱۹۶۷: ۱۸۱/۲).

سلاطین ایوبی همچنین برای فرزندان خود، که به‌عنوان نایبان به شهرها و ولایات مختلف اعزام می‌شدند، وزرای مستقل تعیین می‌کردند. به‌عنوان مثال، ملک افضل، پسر ارشد صلاح‌الدین که نیابت دمشق را بر عهده داشت، امور حکومتی را به ضیاءالدین ابن اثیر کاتب سپرده بود (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۹/۳؛ ابوشامه، ۱۴۱۷: ۶۹/۲). همچنین زمانی که ملک مظفر تقی‌الدین، برادر صلاح‌الدین، نیابت مصر را برعهده گرفت، قاضی فاضل نیز به‌عنوان وزیر او به مصر فرستاده شد تا در امور حکومتی یاری‌اش دهد (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۱۸۰/۲). از ویژگی‌های مهم نظام وزارت ایوبیان این بود که سلطان شخصاً و بدون دخالت امرای نظامی یا افراد ذی‌نفع، وزیر خود را انتخاب می‌کرد، در این ساختار، وزیر مسئولیت عمده‌ی اداره دیوان‌ها و نظارت بر امور مالی و نظامی را بر عهده داشت.

وظایف وزیر در دولت ایوبیان

وزیر در دولت ایوبیان، اگرچه در چارچوب «وزارت تنفیذ» و تحت نظارت مستقیم سلطان فعالیت می‌کرد، اما همچنان نقشی محوری در اداره‌ی امور حکومتی ایفا می‌نمود. به‌ویژه در دوران صلاح‌الدین ایوبی، وزیر به‌عنوان بازوی اجرایی و هماهنگ‌کننده‌ی دیوان‌ها، مسئولیت‌هایی گسترده در حوزه‌های مالی، اداری، نظامی و حتی قضایی بر عهده داشت. جایگاه وزرا، به‌ویژه شخصیت‌هایی چون قاضی فاضل، نشان‌دهنده‌ی آن است که با وجود تحدید ساختاری وزارت در نظام سیاسی ایوبی، این مقام همچنان از نفوذ چشمگیری در تحکیم ارکان حکومت برخوردار بود. در ادامه، مهم‌ترین وظایف وزیر در دولت ایوبیان ارائه می‌شود:

۱. نظارت بر امور مالی و اقتصادی

وزیر به‌عنوان رئیس دیوان مالیه، بر کلیه امور اقتصادی و منابع درآمدی حکومت نظارت داشت (السبکی، ۱۹۸۴: ۲۷). او موظف بود منابع درآمد را به گونه‌ای تنظیم کند که بدون آسیب رساندن به کشاورزان، درآمد دولت را افزایش دهد. همچنین بایستی از ایجاد ذخایر مالی کافی برای تأمین هزینه‌های پیش‌بینی‌نشده و لشکرکشی‌ها اطمینان حاصل می‌کرد. از آنجاکه دولت ایوبیان ماهیتی نظامی داشت و همواره در حال گسترش قلمرو و جنگ با صلیبیان بود، وزیر موظف بود تا منابع مالی لازم برای این لشکرکشی‌ها را تأمین کند. در همین راستا، قاضی فاضل به‌عنوان وزیر صلاح‌الدین، بر تأمین هزینه‌های سپاه و تدارکات جنگی علیه فرنگیان نظارت کامل داشت (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۷-۱۲۶).

۲. مسئولیت در امور دیوانی و اداری

وزیر در رأس تشکیلات اداری قرار داشت و صدور احکام و فرامین حکومتی از جمله وظایف اصلی او محسوب می‌شد. یکی از مهم‌ترین مأموریت‌های او، هدایت روابط سلطان با سایر حکام و خلیفه عباسی بود. دیوان انشاء، که مسئولیت مکتوبات حکومتی را بر عهده داشت، تحت نظر وزیر فعالیت می‌کرد، وزیر نیز نمایندگانی را برای رایزنی‌های دیپلماتیک و ارسال پیام‌ها به دربار خلیفه یا سایر حکام اعزام می‌کرد (ابوشامه، ۱۴۱۷: ۲۴۳/۱-۲۴۴).

۳. نقش در انتصاب مقامات قضایی

گرچه وزیر در انتصاب قاضی‌القضات دخالت چندانی نداشت، اما تأثیر او نیز انکارناپذیر بود. به‌عنوان نمونه، زمانی که صلاح‌الدین ایوبی قصد داشت جانشین شرف‌الدین ابن ابی‌عصر را در مقام قاضی‌القضات دمشق تعیین کند، این قاضی فاضل بود که پیشنهاد سپردن این منصب به ابوحامد، فرزند شرف‌الدین را ارائه کرد و این پیشنهاد نیز پذیرفته شد (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۶۰/۲-۶۱).

۴. نظارت بر تشکیلات نظامی و دیوان جنگ

یکی از وظایف کلیدی وزیر، مدیریت دیوان جنگ بود که به تأمین تجهیزات، تدارکات و آماده‌سازی سپاه برای جنگ می‌پرداخت. قاضی فاضل، علاوه بر ریاست دیوان انشاء و وزارت دولت صلاح‌الدین، به‌طور مستقیم بر سازمان‌دهی، تأمین مالی و تجهیز سپاه ایوبیان نظارت داشت. این نظارت شامل تدوین نقشه‌های جنگی، تقویت نیروی دریایی، و تدارکات نظامی برای جهاد نیز می‌شد (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۹). او در طول دوران وزارت خود، نقش مهمی در هماهنگی میان دیوان انشاء و دیوان جنگ ایفا کرد و تأثیر عمیقی بر موفقیت‌های نظامی صلاح‌الدین بر جای گذاشت.

مزایا و مخاطرات منصب وزارت در دولت ایوبیان

بدیهی است که سلطان به‌تنهایی قادر به مدیریت تمامی امور یک حکومت گسترده نبود. از این‌رو، وظایف دیوانی و اداری را به وزیر و دستگاه‌های تحت فرمان او واگذار می‌کرد. نظام‌الملک، که در دوران سلجوقیان یکی از مقتدرترین وزرا محسوب می‌شد، نقش وزیر را چنان حیاتی می‌دانست که خود را شریک در حکومت سلطان می‌پنداشت. او در توصیف اهمیت این منصب چنین می‌گوید: «باید احوال وزرا را جویا شد که آیا کارها را به‌درستی انجام می‌دهند یا خیر، زیرا صلاح و فساد پادشاه و مملکت به آن‌ها بستگی دارد. وزیری که تدبیر و درایت داشته باشد، کشور را آباد و سپاه و مردم را آسوده می‌سازد و پادشاه را از دغدغه‌ها می‌رهاند؛ اما وزیری که نادرست عمل کند، چنان آسیبی به کشور می‌رساند که جبران آن دشوار است و موجب آشفتگی در سلطنت خواهد شد» (نظام‌الملک، ۱۳۶۹: ۲۰۳). امام محمد غزالی نیز در کتاب نصیحه‌الملوک، وزیر شایسته را مکمل پادشاه دانسته و خودرأیی در حکومت را عامل شکست و فروپاشی قلمداد می‌کند (غزالی، ۱۳۵۱: ۱۷۵).

در دوران ایوبیان، قاضی فاضل را می‌توان نمونه‌ای از یک وزیر کاردار و خردمند دانست. او با تمام توان در جهت استحکام و ارتقای دولت صلاح‌الدین ایوبی تلاش کرد و نه‌تنها عهده‌دار اداره دیوان انشاء بود، بلکه توطئه‌های دشمنان سلطان را نیز آشکار ساخت و در سمت وزارت، نظم و انسجامی مثال‌زدنی در امور اداری شام و مصر ایجاد کرد (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۳۱). وی هم‌زمان وزارت دو سرزمین بزرگ مصر و شام را بر عهده داشت و به‌عنوان مشاور نزدیک صلاح‌الدین، از جایگاهی ویژه برخوردار بود (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۹۲). صلاح‌الدین درباره او گفته است: «سرزمین‌هایی را که من با سپاه نتوانستم فتح کنم، قاضی فاضل با سخنان خود گشود» (سیوطی، ۱۹۶۷: ۲۱۶/۲؛ شاندور، ۱۳۷۴: ۱۱۷).

اهمیت نقش قاضی فاضل چنان بود که پس از کناره‌گیری او از همراهی با ملک افضل (جانشین صلاح‌الدین)، ساختار حکومت وی به‌شدت متزلزل شد و همان‌گونه که عمادالدین کاتب پیش‌بینی کرده بود، حکومت ملک افضل دچار بحران و در نهایت مغلوب رقبا شد (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۱۱/۳).

وزرای ایوبی علاوه بر اقتدار سیاسی و جایگاه اجتماعی ممتاز، از امتیازات مالی و مادی بسیاری برخوردار بودند. آنان در رأس دیوان‌ها قرار داشتند و قدرتشان در برخی موارد حتی با سلاطین برابری می‌کرد. جایگاه این مقام به حدی والا بود که سلطان برای حفظ ثبات حکومت، به وزیر خود تکیه می‌کرد. دسترسی به منابع مالی گسترده، نفوذ در ساختار حکومتی و برخورداری از احترام و اعتماد سلطان، از جمله امتیازاتی بود که وزرا در اختیار داشتند.

باوجود جایگاه رفیع و اختیارات گسترده، منصب وزارت همواره با خطرات و تهدیدهای جدی همراه بود. بسیاری از افرادی که این مقام را می‌پذیرفتند، افرادی جسور و بی‌باک بودند که در پی ثروت و قدرت وارد این مسیر پرخطر می‌شدند؛ اما تاریخ نشان می‌دهد که این منصب، به همان میزان که فرصت‌های فراوانی ایجاد می‌کرد، می‌توانست به عاملی برای سقوط و حتی نابودی فرد تبدیل شود.

بسیاری از وزرا، یا به دلیل زیاده‌روی در تصرف اموال مردم، یا به سبب افزایش بیش‌ازحد نفوذ و ثروت خود، مورد غضب سلطان یا خلیفه قرار گرفته و به شکلی خشونت‌آمیز برکنار یا حتی به قتل می‌رسیدند. به‌عنوان نمونه، در دوران سلطان ملک عادل، وزیرش صفی‌الدین بن شکر در مصادره اموال مردم و سخت‌گیری بر تجار و کارگزاران دولتی به حدی افراط کرد که موجب نارضایتی گسترده شد. سرانجام، سلطان که از این اوضاع ناخشنود بود، او را از مقام وزارت عزل کرد (مقریزی، بی‌تا: ۴/۶۵-۵۹).

یکی دیگر از چالش‌های وزرا، حسادت و دشمنی درباریان و رقبا بود. وزرای مقتدر اغلب در معرض تهمت و بدگویی مخالفان قرار می‌گرفتند. بسیاری از آنان قربانی دسایس افرادی می‌شدند که درصدد به دست آوردن مقامشان بودند.

در دوره‌ی سلطان عادل اول، وزیر او ابن شکر، چنان بر ضد قاضی ابومحمد بن مختار (معروف به ابن دارا) سخن‌چینی کرد که سلطان دستور بازخواست او را صادر کرد. ابن دارا ناچار شد از مصر بگریزد و به ملک ظاهر پناه ببرد، اما دیری نپایید که در سال ۶۰۱ هجری قمری توسط افراد ناشناس به قتل رسید (ابن واصل، ۱۹۳۵: ۳/۱۸۰-۱۸۱).

هرچند منصب وزارت از پرنفوذترین جایگاه‌های حکومتی محسوب می‌شد و دارنده‌ی آن از اختیارات و امتیازات ویژه‌ای برخوردار بود، اما این مقام همواره در معرض خطر و بی‌ثباتی قرار داشت. وزیر امنیت شغلی نداشت و ممکن بود به فرمان سلطان و بدون دلیل مشخصی برکنار شود. در برخی موارد، وزیران به تحریک بدخواهان و رقبا، نه‌تنها مقام خود را از دست می‌دادند، بلکه جانشان را نیز در این راه فدا می‌کردند؛ بنابراین، وزارت در دولت ایوبیان ترکیبی از قدرت و مخاطره، شکوه و ناپایداری بود؛ مقامی که همان‌قدر که می‌توانست موجب ارتقای فرد شود، به همان میزان نیز می‌توانست او را به نابودی بکشاند.

برجسته‌ترین وزرای عصر ایوبی

در میان وزرای نامدار عصر ایوبیان، قاضی عبدالرحیم بیسانی، معروف به قاضی فاضل، یکی از چهره‌های برجسته بود. او ابتدا وزیر صلاح‌الدین ایوبی بود و پس از درگذشت وی، وزارت ملک عزیز بن صلاح‌الدین را بر عهده گرفت. پس از مرگ ملک عزیز نیز، وی همچنان در منصب وزارت باقی ماند و در دوران حکومت ملک منصور بن عزیز به اداره امور پرداخت، تا اینکه در سال ۵۹۶ ه.ق. درگذشت (سیوطی، ۱۹۶۷: ۲/۲۱۶؛ ابن اثیر، ۱۹۸۹: ۱۱/۴۹۴؛ ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۱۹۶).

پس از او، در دوره سلطان ملک عادل اول، صفی‌الدین بن شکر به‌عنوان وزیر برگزیده شد. او فردی مقتدر و بی‌باک بود، اما به دلیل زیاده‌روی در اعمال قدرت و برخوردهای تند با مردم، از سوی سلطان برکنار شد (ابوشامه، بی‌تا: ۸۱؛ مقریزی، ۱۹۹۷: ۱/۱۷۶). بااین‌حال، در دوران حکومت ملک کامل بن عادل بار دیگر به مقام وزارت بازگشت (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۱۹۶). ابن شکر نخستین شخصی در مصر بود که عنوان «صاحب» را دریافت کرد (مقریزی، ۱۹۹۸: ۳/۳۶۲-۳۶۳). در حلب، نظام‌الدین محمد بن حسین کاتب به‌عنوان وزیر ملک ظاهر فعالیت داشت (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۴۴۹) و پس از مرگ ملک ظاهر، ابن یعلی عهده‌دار امور وزارت شد (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۴۵۷). در بعلبک، امین‌الدوله ابوالحسن بن غزل سامری، که از اطبای برجسته زمان خود بود، به وزارت ملک صالح اسماعیل بن ابی‌بکر بن ایوب منصوب شد و با تدبیر خود توانست بعلبک را از خطرات حفظ کند (ابن العدیم، ۱۹۹۷: ۲/۹۲).

پس از درگذشت سلطان عادل، فرزندش ملک معظم عیسی زمام امور را به قاضی جمال‌الدین عبدالرحیم بن شیت قریشی سپرد. او فردی بخشنده و با مروت بود و حتی قاضی فاضل در نگارش رسائل حکومتی از او یاری می‌جست (الحصنی، ۱۹۷۹: ۴۹۸). در دوران حکومت ملک صالح نجم‌الدین ایوب در مصر و شام، امور وزارت بر عهده معین‌الدین بن شیخ قرار گرفت، که نقش مهمی در اداره کشور ایفا کرد (العینی، ۱۴۰۷: ۱۸/۲۸۰).

از دیگر وزرای شاخص این دوره می‌توان به افراد زیر اشاره کرد:

- ابن شداد، وزیر ملک صالح در حلب (مقریزی، ۱۹۹۷: ۱/۲۹۵).

- ضیاءالدین ابن اثیر، کاتب و وزیر ملک افضل بن صلاح‌الدین در دمشق (ابوشامه، بی تا: ۶۹)،
 - شهاب‌الدین عبدالسلام بن ابی‌عصرون، وزیر ملک عزیز بن محمد بن ظاهر در حلب (ابوشامه، بی تا: ۹۲)،
 - ابن مجاور یوسف بن حسین، وزیر ملک عزیز عثمان (مقریزی، ۱۹۹۸: ۸۱/۳)،
 - علی بن جریر رقی و معین‌الدین حسن بن صدرالدین شیخ‌الشیوخ (هر دو در خدمت ملک صالح بودند)،
 - بهاء‌الدین علی بن محمد بن سلیم، معروف به ابن حنا که وزارت شجره‌الدرا بر عهده داشت (سیوطی، ۱۹۶۷: ۱۲۴/۲).
- این وزراء هر یک به سهم خود، نقش مهمی در اداره حکومت ایوبیان ایفا کردند و تأثیر عمیقی بر ساختار سیاسی و دیوانی این دوره گذاشتند.

سیر تطور نظام دیوان سالاری ایوبیان

جهت درک بهتر تحول جایگاه وزارت در دوره ایوبیان، لازم است نگاهی به تغییرات این منصب در خلافت فاطمی بیندازیم. در نیمه نخست حکومت فاطمیان، وزارت از نوع تنفیذ بود، یعنی وزرا اختیارات محدودی داشتند و ابقای آن‌ها در این منصب به رضایت خلیفه بستگی داشت. نخستین خلیفه‌ای که وزیر تعیین کرد، العزیز بالله بود که در سال ۳۶۸ هجری قمری، یعقوب بن کلس را به این مقام منصوب کرد (سیوطی، ۱۹۶۷: ۱۲۹/۲). این انتصاب در شرایطی انجام شد که دستگاه خلافت نیاز به گسترش نظام اداری خود را احساس می‌کرد. پیش از این، لقب وزیر که به آن حاجب نیز گفته می‌شد، در دربار فاطمی رایج نبود و این عنوان بیشتر در اندلس و دوران امویان کاربرد داشت (عطیه، ۱۹۴۸: ۹۸). یعقوب بن کلس در دوران خلیفه المعز مأمور شد تا ساختار حکومت را در سه حوزه اداری، قضایی و تبلیغاتی سازمان‌دهی کند. با این حال، منصب وزارت تا دوره المعزالدین‌الله، چهارمین خلیفه فاطمی، در سال ۴۱۱ هـ.ق تثبیت نشد. در این زمان، ابوالحسن علی بن جعفر بن فلاح با لقب وزیرالوزرا ذوالریاستین، این جایگاه را به‌طور رسمی نهادینه کرد.

با وجود این، وزارت در دولت فاطمی تا دوران پایانی المستنصر بالله همچنان در قالب تنفیذ باقی ماند و وزرا مستقیماً تحت فرمان خلیفه بودند؛ اما از اواخر خلافت مستنصر تا سقوط فاطمیان، این منصب به وزارت تفویض یا سلطه استبدادی تبدیل شد (ابن صیرفی، ۱۹۴۲: ۶۸-۹۷؛ ابن مأمون، ۱۹۸۳: ۵۵-۵۶). در این دوره، وزرا قدرت مطلق یافتند و تمامی امور نظامی و اداری از جانب خلیفه به آنان واگذار شد. این وزرا عمدتاً از اصحاب السیف بودند و از جمله مشهورترین آن‌ها می‌توان به بدر الجمالی، برجوان، ابن جوهر و علی بن صالح اشاره کرد. در این دوره، وزرا القابی همچون امیرالجیوش، کافل قضاة المسلمین و هادی دعاه المؤمنین داشتند (سرور، ۱۳۹۹: ۱۴۳؛ ابن طویر، ۱۹۹۲: ۴۳-۴۸).

دوران وزارت تفویض را می‌توان عصر وزرای قدرتمند و ثروتمند نیز نامید، زیرا آنان با مصادره اموال، احتکار غلات و تجارت، ثروت‌های کلانی به دست آوردند. نفوذ آنان تا جایی گسترش یافت که بدون مشورت خلیفه، تمامی امور کشور را مدیریت می‌کردند و خلیفه تنها در مسائل مذهبی و شرعی اختیار داشت. وزرا حتی در تعیین و عزل خلفا نیز دخالت می‌کردند و دستگاه خلافت را به عرصه رقابت‌های شخصی خود بدل ساختند (وائل، ۱۴۲۶: ۱۱۷). به‌مرور، خلفای فاطمی در برابر نفوذ این وزرا تسلیم شدند و اقتدار سیاسی خود را از دست دادند.

برخلاف تغییرات مداوم و پیچیده وزارت در خلافت‌های عباسی و فاطمی، منصب وزارت در دوران ایوبیان روندی نزولی را طی کرد و از سطح وزارت تنفیذ فراتر نرفت (عاشور، ۱۹۷۲: ۱۳۶). ظهور منصب نایب‌السلطان در حکومت ایوبیان، جایگاه وزیر را به درجه سوم در سلسله‌مراتب قدرت تقلیل داد و بسیاری از مسئولیت‌های وزرا به نایب‌السلطان منتقل شد تا جایی که وزیر نفوذ چندانی در دستگاه حکومتی نداشت. بر اساس روایت السبکی، در این دوره وزیر صرفاً مسئولیت نظارت بر مالیات، خزانه و درآمدهای تجاری را بر عهده داشت (السبکی، ۱۹۴۸: ۲۷).

بر خلاف دوره دوم خلافت فاطمی که وزیر نقش نایب‌الخلیفه را ایفا می‌کرد و در عزل و نصب مقامات، اداره لشکریان و تنظیم امور کشور اختیار تام داشت، در دوره ایوبیان وزیر از چنین اختیاراتی محروم شد. صلاح‌الدین ایوبی که خود در دربار اتابکان زنگی پرورش‌یافته و از نظام حکومتی آن‌ها تأثیر پذیرفته بود، پس از فتح مصر، به‌خوبی به خطرات تمرکز بیش‌ازحد قدرت در دست وزرا واقف شد (قلقشندی، ۱۹۱۰: ۸۰/۱۰-۱۰۰؛ ابن الفرات، ۱۹۴۲: ۵۷/۱-۶۵). با این پیش‌زمینه، صلاح‌الدین با وجود انتخاب قاضی

فاضل بیسانی به‌عنوان وزیر، هرگز او را به قدرتی مطلق‌العنان تبدیل نکرد و اختیارات حکومتی خود را به او واگذار نمود. قاضی فاضل بیشتر نقش مشاور و هماهنگ‌کننده را داشت و حلقه اتصال بین نظام حکومتی گذشته و ساختار جدید ایوبیان محسوب می‌شد. برخی مورخان نقل کرده‌اند که صلاح‌الدین هیچ حکمی را صادر نمی‌کرد، مگر پس از مشورت با قاضی فاضل. باین‌حال، وی هرگز به وزیر خود اجازه نداد که همچون وزرای فاطمی، قدرتی هم‌سطح یا بالاتر از سلطان کسب کند و همین امر موجب شد که منصب وزارت در عصر ایوبیان، برخلاف گذشته، از اهمیت و نفوذ کمتری برخوردار باشد.

با توجه به آنچه پیش‌تر بیان شد، می‌توان نظام دیوان‌سالاری ایوبیان را به دو دوره متمایز تقسیم کرد. نخست، دوره‌ای که در آن وزرای کاردان و مجربی همچون قاضی فاضل (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۹)، صاحب‌عبدالله بن شکر (مقریزی، بی‌تا: ۵۹۷/۴-۶۵) و ابن نخال زمام امور دیوانی را در اختیار داشتند و نقش اساسی در مدیریت ساختار اداری حکومت ایفا می‌کردند؛ اما در دوره دوم که مصادف با جانشینان صلاح‌الدین ایوبی بود، منصب وزارت دستخوش تغییرات اساسی شد. در این دوره، شخص سلطان مستقیماً در امور دیوانی مداخله کرده و تدریجاً از وابستگی به وزرا کاسته شد. این روند به‌ویژه پس از برکناری عبدالله بن شکر در دوران حکومت سلطان عادل اول (۵۹۶ هـ.ق) آغاز شد. ابن شکر، علی‌رغم دانش و جایگاهش، سخت‌گیری‌های شدیدی بر دیوانیان و مقامات ارشد اعمال کرد و با مصادره اموال آنان، موجی از نارضایتی ایجاد نمود. این اقدامات باعث شد که بسیاری از بزرگان، از جمله قاضی اشرف بن قاضی فاضل، مصر را ترک کرده و به بغداد پناه ببرند. وی با درخواست حمایت از خلیفه ناصر عباسی و دریافت نامه شفاعت، مجدداً به مصر بازگشت. علاوه بر او، شخصیت‌های برجسته‌ای مانند اسماعیل بن حجاج، متولی دیوان ارتش و اسعد بن مماتی، ناظر دیوان، نیز به دلیل سیاست‌های سخت‌گیرانه ابن شکر، مصر را ترک کردند. در نتیجه، سلطان عادل تصمیم گرفت وی را برکنار کند و تا پایان حکومت خود هیچ وزیری منصوب نکرد (مقریزی، بی‌تا: ۵۹۷/۴-۵۹۹؛ ابن کثیر، بی‌تا: ۲۲/۱۱). پس از سلطان عادل، ملک کامل بن عادل (حکومت: ۶۳۵ هـ.ق) ابتدا ابن نخال را به وزارت برگزید، اما پس از درگذشت وی، مجدداً ابن شکر را به این منصب منصوب کرد. باین‌حال، ابن شکر بار دیگر درگیر سوء استفاده‌های مالی شد که نارضایتی سلطان را در پی داشت و منجر به برکناری مجدد وی گردید. پس از این واقعه، سلطان عادل دیگر برای خویش وزیری انتخاب نکرد (دجانی، ۱۹۹۲: ۱۲۹). البته، در سال ۶۳۵ هـ.ق، فردی به نام معین‌الدین شیخ‌الشیوخ را به‌عنوان «نایب‌الوزاره» منصوب کرد و پس از او، تاج‌الدین یوسف و سپس جمال‌الدین البوری را به‌عنوان معاونان خود برگزید. باین‌حال، سلطان شخصاً اداره حکومت را برعهده گرفت و اختیارات وزرا را بیش از پیش محدود ساخت (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۷۰/۱).

در تحلیل این دوره، کتاب لمع القوانين المضیة تألیف عثمان نابلسی، که به‌عنوان یک منبع دست‌اول درباره ساختار دیوانی حکومت ایوبیان شناخته می‌شود، اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند. نابلسی که خود از ناظران دیوانی در زمان سلطنت ملک نجم‌الدین ایوب بود، به تفصیل شیوه اداره دیوان‌ها در این دوران را شرح داده است (نابلسی، بی‌تا: ۴). وی نقل می‌کند که در سال ۶۲۸ هـ.ق، نجم‌الدین ایوب، معین‌الدین را مأمور تنظیم فهرستی از مناصب دیوانی کرد و هنگام بررسی هر شغل، نام مسئول موردنظر خود را تعیین می‌نمود. دو سال بعد، سلطان، نابلسی و دو تن از مستوفیان را احضار کرد و دستور داد که ساختار دیوانی را بازنگری و منظم کنند. وی تأکید داشت که تنها به افرادی که شخصاً آن‌ها را می‌شناسد و به آن‌ها اعتماد دارد، اختیارات مالی خواهد داد. نابلسی همچنین به نقل از سلطان می‌نویسد که در گذشته، دیوان‌های مصر نظم و ترتیبی مشخص داشتند و کهن‌سالان دیوانی، خاطراتی از آن دوران را نقل می‌کردند. سلطان پس از شنیدن این گزارش‌ها، دستور اجرای اصلاحات را صادر کرد (نابلسی، بی‌تا: ۲۸-۳۷). از دیگر ویژگی‌های شاخص این دوره، اعطای لقب «صاحب» به وزرا بود. بر اساس گزارش مقریزی، این عنوان پیش‌تر در خلافت عباسی و فاطمی سابقه نداشت و نخستین بار عبدالله بن شکر، وزیر ملک عادل ایوبی، به این لقب مفتخر شد. پس از وی، سایر وزرای مصری نیز این عنوان را به ارث بردند (مقریزی، ۱۹۹۸: ۳۶۲/۳-۳۶۳).

بر این مبنای، می‌توان چنین بیان داشت که؛ در نظام اداری ایوبیان، نقش سلطان در تصمیم‌گیری‌ها و نظارت بر امور دیوانی بسیار برجسته بوده و وزرا در مقایسه با دوره‌های پیشین، اختیارات محدودی داشتند. همچنین، برخلاف دوره فاطمیان که وزاری از اهل ذمه مانند عیسی بن نسطورس، فهد بن ابراهیم و ابونصر بن عبدون در حکومت حضور داشتند، در دوران ایوبیان وزرا از میان افراد دانشمند، کاردان و مسلمان انتخاب می‌شدند. مضافاً یکی از وجوه بارز ساخت قدرت در دولت ایوبیان، تعارض و رقابت مستمر میان دو گروه اصلی قدرت، یعنی «اهل شمشیر» (امرا، مالیک و فرماندهان نظامی) و «اهل قلم» (وزرا، دبیران و مدیران دیوانی) بود.

این دوگانگی، نه تنها در ساختار نهادی دولت بازتاب داشت، بلکه در روند تحول سیاسی و اداری آن نیز نقش مؤثری ایفا کرد. دولت ایوبیان که از دل مبارزات نظامی علیه صلیبیان و سقوط خلافت فاطمی در مصر سر برآورد، از همان آغاز بر پایه‌ای نظامی استوار بود؛ اما اداره‌ی سرزمینی گسترده و متکثر همچون مصر و شام، مستلزم سازمان اداری و دیوانی پیچیده‌ای نیز بود. بدین ترتیب، دولت ایوبی از همان ابتدا درگیر تنش میان دو منطق متفاوت قدرت یعنی منطق اقتدار نظامی و منطق کارکردی دیوانی گشت (Humphreys, 1977: 42-43؛ ابوشامه، ۱۴۰۸ ق، ج ۱: ۲۱۷؛ مقریزی، ۱۹۹۶ م، ج ۱: ۱۲۸).

صلاح‌الدین ایوبی، مؤسس این دولت، که تجربه وزارت در دربار خلافت فاطمی را در کارنامه داشت، به‌خوبی از مخاطرات تمرکز قدرت در دستان اهل قلم آگاه بود. از این‌رو، در سامان‌دهی ساختار سیاسی دولت نوپای خویش، کوشید تا تعادلی دقیق میان این دو جناح برقرار سازد. او از یک‌سو وزیری مقتدر و کاردان چون قاضی الفاضل را به ریاست دیوان‌ها گمارد و نقش چشم‌گیری به نهاد وزارت در سامان‌دهی کشور بخشید، از سوی دیگر، با واگذاری حکومت ایالات به امیران نظامی و تربیت ممالیک در ساختار قدرت، زمینه را برای مهار قدرت طلبی مطلقه دیوان‌سالاران فراهم ساخت (Irwin, 1986: 17-18; Hitti, 1970: 635؛ دجانی، ۱۹۸۶ م: ۹۱؛ ابن اثیر، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۳۱۷).

با این‌همه، این تعادل شکننده دیری نپایید. پس از مرگ صلاح‌الدین، رقابت میان جانشینان او بر سر قدرت، عملاً توازن را بر هم زد و فرصت ظهور و بسط نفوذ اهل شمشیر را فراهم ساخت. در این دوران، ممالیک ایوبی نه تنها در مناصب نظامی بلکه در جایگاه حاکمان ولایات و تصمیم‌گیرندگان کلان سیاسی ظاهر شدند و نقش اهل قلم را به حاشیه راندند. وزارت، که در روزگار صلاح‌الدین از اقتدار و استقلال نسبی برخوردار بود، به تدریج به نهادی وابسته و تحت سیطره امرا و فرماندهان بدل شد (یاسین، ۱۳۹۱: ۸۵). از منظر تاریخی، این روند به عنوان مدعای راقم سطور را می‌توان با تحلیل آن لمبتون از جایگاه نهاد وزارت در دولت‌های اسلامی تبیین کرد. لمبتون با تأکید بر تنش ذاتی میان نهاد دیوانی و اقتدار سلطانی، یادآور می‌شود که وزیر، هم‌زمان که بازوی اجرایی و مشورتی سلطان است، در صورت ضعف مرکز، می‌تواند به یک نهاد مستقل و حتی رقیب قدرت بدل شود. از این‌رو، سلاطین غالباً از طریق نظامیان و وفاداران شمشیرمدار خود می‌کوشیدند قدرت وزرا را محدود کنند (Lambton, 1988: 89).

غلبه تدریجی اهل شمشیر در ساختار ایوبی، نه تنها به تضعیف وزارت انجامید، بلکه ساختار کلی دولت را به‌سوی نظامی‌گری و تمرکز قدرت در میان ممالیک سوق داد؛ روندی که سرانجام در دوره پس از ایوبیان، به ظهور سلطنت ممالیک انجامید؛ سلطنتی که در آن اهل شمشیر نه فقط حاکم، بلکه قانون‌گذار، سیاست‌گذار و حتی متولی امور دیوانی شدند و اهل قلم در جایگاه کارگزاران اجرایی و تابع آنان قرار گرفتند (عاشور، ۱۹۷۱ م: ۲۱۲؛ مقریزی، ۱۹۹۶ م، ج ۱: ۲۴۷).

نتیجه‌گیری

منصب وزارت، همواره یکی از ارکان اساسی حکومت‌داری در طول تاریخ بوده و نقش تعیین‌کننده‌ای در استحکام، تداوم یا افول حکومت‌ها ایفا کرده است. اداره امور حکومتی به میزان زیادی وابسته به کارآمدی یا ناکارآمدی وزرا بوده و بسیاری از سلاطین و خلفا، دوام یا زوال قدرت خود را مرهون تدبیر یا ضعف آنان دانسته‌اند. در حوزه غرب جهان اسلام، به‌ویژه در مصر و شام که از مراکز مهم تمدنی اسلام محسوب می‌شدند، نهاد وزارت در شکل‌گیری و تثبیت ساختار مملکت‌داری نقش پررنگی داشت. به‌عنوان نمونه، صلاح‌الدین ایوبی که پیش‌تر وزیر خلیفه فاطمی العاضد بود، پس از درگذشت او، نظام خلافت فاطمی را منحل کرده و سلطنت ایوبی را تحت لوای خلافت عباسی بنیان نهاد. همچنین، قاضی فاضل بیسانی که در سال‌های نخست شکل‌گیری حکومت ایوبیان، به‌عنوان حلقه‌ی وصل میان نظام پیشین و سلطنت نوین ایفای نقش کرد، با بهره‌گیری از تجربیات دیوانی خلافت فاطمی، در تنظیم و تقویت ساختار اداری ایوبیان سهم بسزایی داشت.

تحولات نظام دیوان‌سالاری ایوبیان را می‌توان در دو دوره بررسی کرد. نخست، دوران وزرای توانمندی مانند قاضی فاضل بیسانی، عبدالله بن شکر و ابن نخال که کنترل کامل بر اداره کشور داشتند و از طریق تدبیر و کفایت خود، پایه‌های حکومت ایوبیان را تثبیت کردند. دوره دوم، مربوط به جانشینان صلاح‌الدین است که در آن نقش وزرا به تدریج تضعیف شد و سلاطین ایوبی، با مشاهده ضعف، سوءاستفاده یا ناکارآمدی برخی وزرا، ترجیح دادند امور دیوانی را مستقیماً تحت نظارت خود قرار دهند. این تغییر رویکرد موجب شد که وزارت از جایگاهی مقتدر به نهادی تحت نظارت مستقیم سلطان تبدیل شود.

با وجود اهمیت جایگاه وزارت، در دوران ایوبیان این منصب هیچ‌گاه استقلال کامل نیافت و در حد یک نهاد اجرایی باقی ماند. برخلاف نظام خلافت فاطمی که در آن برخی وزرا قدرتی هم‌سطح یا حتی فراتر از خلیفه پیدا می‌کردند، در حکومت ایوبیان وزارت تنها در چارچوب اختیارات مشخصی عمل می‌کرد و هیچ‌گاه به یک نهاد تفویضی با اختیارات گسترده تبدیل نشد. برای مهار نفوذ وزرا، منصب نایب‌السلطنه نیز شکل گرفت و در برخی مقاطع به‌ویژه اواخر عصر ملک العادل، وی با مشاهده‌ی کارشکنی‌های وزیرش ابن شکر، وی را معزول داشت و دیگر وزیری انتخاب نکرد، حتی وزارت به‌طور کامل منحل شد. در مجموع، می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین عوامل افول تدریجی نهاد وزارت در عصر ایوبیان، غلبه روزافزون اهل شمشیر بر اهل قلم و نظامی‌شدن تدریجی ساختار دولت بود؛ امری که نه‌تنها هویت نهاد وزارت را دگرگون ساخت، بلکه مسیر تحولات سیاسی دولت ایوبی را نیز به‌سوی نوعی تمرکز اقتدار نظامی پیش برد. این تحولات نشان می‌دهد که ایوبیان برای حفظ کنترل مطلق بر حکومت، از تمرکز بیش‌ازحد قدرت در دستان وزرا جلوگیری کرده و همواره نقش نظارتی بر این نهاد را حفظ نموده‌اند.

منابع

- ابن اثیر جزری، عزالدین (۱۹۸۹م). الکامل فی التاریخ، تحقیق علی شیری. بیروت: دار احیاء التراث العربی
 ابن اثیر، عزالدین (۱۳۵۲ش). تاریخ ابن اثیر، ترجمه ابوالقاسم حالت. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
 ابن العدیم، صاحب کمال‌الدین (۱۹۹۷م). زبدۃ الحلب من تاریخ حلب، تحقیق سهیل زکار. دمشق: دارالکتب العربی.
 ابن صیرفی، امین‌الدین ابوالقاسم علی (۱۹۴۲م). الاشارة الى من نال الوزارة، تحقیق عبدالله مخلص. قاهره: المعهد العلمی.
 ابن طقطقی، محمد (۱۳۶۰ش). تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲.
 ابن طویر قیسرانی (۱۹۹۲م). نزهة المقلتين فی اخبار الدولتين، تحقیق ایمن فؤاد سید. اشتوتگارت: [بی‌نا].
 ابن فرات، ناصرالدین محمد بن عبدالرحیم (۱۹۴۲م). تاریخ الدول والملوک، تحقیق رزیک و نجلاء. بیروت: [بی‌نا].
 ابن کثیر، ابی‌الفداء (بی‌تا). البدایه و النهایه، ج ۱۳. بیروت: دارالفکر.
 ابن مأمون، جمال‌الدین ابوعلی موسی (۱۹۸۳م). اخبار مصر، تحقیق ایمن فؤاد سید. قاهره: المعهد الفرنسي للآثار.
 ابن میسر، محمد بن احمد اندلسی بلنسی (بی‌تا). رحله. بیروت: الشرکه العالمیه للکتاب.
 ابوشامه (بی‌تا). ذیل الروضتين. بیروت: دارالجلیل، ط ۱.
 ابوشامه، عبدالرحمن (۱۴۱۷ق). الروضتين فی اخبار الدولتين النورية و الصلاحیه. بیروت: دارالکتب العلمیه، ط ۱.
 آلبر، شاندور (۱۳۷۴ش). صلاح‌الدین ایوبی، ترجمه محمد قاضی. تهران: انتشارات زرین، ج ۲.
 تقی‌الدین حصنی (۱۹۷۹م). منتخبات التواریخ. [بی‌جا]: دارالآفاق الجدیدة.
 جرجی زیدان (۱۳۷۲ش). تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهرکلام. تهران: امیرکبیر.
 دجانی، هادی (۱۹۹۲م). القاضی الفاضل عبدالرحیم البیسانی العسقلانی. بیروت: مؤسسه الدراسات الفلسطینیه، ط ۱.
 دشراوی، فرحات (۱۹۹۴م). الخلافه الفاطمیه بالمغرب. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
 السبکی، تاج‌الدین عبدالوهاب (۱۹۴۸م). معید النعم و مبدی النقم، تحقیق محمدعلی النجار و ابوزید شلبی. قاهره: دارالکتب العربی، ط ۱.
 سرور، محمد جمال‌الدین (۱۳۹۹ق). الدوله الفاطمیه فی مصر. قاهره: دارالفکر العربی.
 سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر (۱۹۶۷م). حسن المحاضره فی اخبار مصر و القاهره، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: مطبعه المجلس.
 ظرفیان، غلامرضا؛ و یاسین، قسیم. (۱۳۹۱). نظام حکومتی و دیوان‌سالاری ایوبیان. فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۲(۷)، ۶۹-۹۰.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22519726.1391.1.7.4.8>
 عاشور، سعید (بی‌تا). نظم الحکم و الاداره فی عصر الايوبيين و الممالیک. [بی‌جا]: [بی‌نا].
 عاشور، عبدالفتاح سعید (۱۹۷۲م). مصر و الشام فی عصر الايوبيين و الممالیک. بیروت: دارالنهضة العربیه.
 العینی، بدرالدین محمود (۱۴۰۷ق). عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان. قاهره: الهیئة المصریه العامه للکتاب، ط ۱.
 غزالی، محمد (۱۳۵۱ش). نصیحه‌الملوک، تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: آثار ملی ایران.
 قلقشندی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد (۱۹۱۰م). صبح الاعشی فی صنایع الانشاء. قاهره: دارالکتب.
 لمبتون، آن (۱۳۹۱ش). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه علیرضا ملایی تبار. تهران: نشر نی، چاپ دوم.
 ماوردی، علی بن محمد (۱۹۶۶م). احکام السلطانیه. بیروت: دارالفکر.
 مشرفه، عطیه مصطفی (۱۹۴۸م). نظم الحکم بمصر فی عصر الفاطميين. قاهره: دارالفکر العربی.
 مقریزی (۱۹۹۷م). السلوک لمعرفه دول الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
 مقریزی (بی‌تا). المقفی الکبیر، ج ۴، تحقیق محمد الیلاوی. [بی‌جا]: دار الغرب الاسلامی.
 مقریزی، احمد بن علی بن عبدالقادر (۱۹۹۸م). خطط مقریزیه، تحقیق خلیل المنصور. بیروت: دارالکتب العلمیه، ط ۱.

نابلسی، عثمان بن ابراهیم (بی‌تا). لمع القوانين المضية في الدواوين الديار المصرية. [بی‌جا]: مكتبة الثقافة الدينية.
 نظام‌الملک، حسن بن علی بن اسحاق طوسی (۱۳۶۹ق). سیاست‌نامه، تصحیح عباس اقبال. تهران: نشر اساطیر.
 وائل، عبدالرحیم اعبید (۱۴۲۶ق). القدس في العهدين الفاطمي و الايوبي. بیروت: مجدلاوی، ط ۱.

References:

- Humphreys, R. S. (1977). *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*. Albany: State University of New York Press.
- Irwin, R. (1986). *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250–1382*. London: Croom Helm.
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th–14th Century*. Albany: State University of New York Press.

